

СЪДЪРЖАНИЕ

Уводни думи	9
Стоян Илиев	
Завръщането на Теодор Траянов.....	11
Heinrich Stammler	
Teodor Trajanov. Leben und Werk, Bedeutung und Größe	18
Хайнрих Щамлер	
Теодор Траянов. Живот и творчество, значение и величие.....	23
Емилия Стайчева	
Теодор Траянов в междутекстов диалог с немскоезичната лирика.....	28
Радостин Русев	
Траяновата „Песен на песните“ и поезията на руските младосимволисти: интертекстуални диалози	36
Klaus Steinke	
Teodor Trajanov in deutscher Übersetzung (Bemerkungen zu einigen Nachdichtungen).....	48
Клаус Щайнке	
Теодор Траянов в немски превод (Бележки за някои случаи на претворяване).....	56
Hannelore Scholz	
Das Blut der blauen Blume: Trajanov und Novalis.....	64
Ханелоре Шолиц	
Кръвта на синьото цвете: Траянов и Новалис	82

Gabi Tiemann

Teodor Trajanov und Emanuil Popdimitrov –
ein motivgeschichtlicher Vergleich ihrer literarischen Entwicklung.....97

Габри Тиман

Теодор Траянов и Емануил Попдимитров –
сравнение на литературното им развитие чрез историята
на избрани мотиви 105

Ludger Udolph

Cor Cordium. Das Bild Shelleys bei Penčo Slavejkov
und Teodor Trajanov 114

Лудгер Удолф

Cor Cordium. Образът на Шели при
Пенчо Славейков и Теодор Траянов..... 119

Добрин Добрев

Относно специфичния регистър на символиката
на Теодор Траянов 124

Видка Николова

„Думата осъзнава своя божествен произход“
(Към „Песен на песните“ от Теодор Траянов)..... 131

Иван Младенов

Завръщанията на Траянов 145

Бисера Дакова

Неантологичният Траянов 151

Мирослав Дачев

Български балади, Теодор Траянов, Сирак Скитник:
способността за разговор 163

Михаил Неделчев

Критическите представи за Теодор Траянов:
съответствия и несъответствия..... 171

<i>Николай Димитров</i>	
„Освободеният човек“ – „Романът на един живот“	181
<i>Елка Димитрова</i>	
Българският мит на Теодор Траянов	190
<i>Страшимир Цанов</i>	
„Български балади“ на Т. Траянов – месианистична поетизация на историята и народната съдба	196
<i>Антония Велкова – Гайдарджиева</i>	
Траяновата поезия – между тоталността и безкрайността. Критика на раздвоената модерност	205
(За една синхронна и проспективна литературно-критическа рецепция на Траяновата лирика от В. Пундев)	
<i>Нина Пантелеева</i>	
„Песен на песните“ – пейзаж на човешката душа	222
<i>Румен Шивачев</i>	
Мистичното в „Песен на песните“	233
<i>Петър Велчев</i>	
Книгата „Пантеон“ – един културно-исторически синтез	242
<i>Цвета Трифонова</i>	
Голямата любов на Теодор Траянов – интертекстуални отражения	249
<i>Албена Иванова</i>	
Цитирането в поезията на Теодор Траянов	266
<i>Димитър Попов</i>	
Закаинателният дискурс на Теодор Траянов като вторично моделиращ семиозис	274
<i>Иван Сарандев</i>	
За едно интервю на Теодор Траянов	282

Христо Попсимов

Спомен..... 286

Атанаска Лачева

Личен фонд „Теодор Траянов“
в държавен архив Пазарджик..... 290

Нелма Вълчева

Литература за Теодор Траянов 1914–2007 г. 294

УВОДНИ ДУМИ

Сборникът „Теодор Траянов и неговата епоха“ е резултат от изпълнението на научен проект на Института за литература при БАН. В него са обобщени и систематизирани направените през последните две десетилетия научни изследвания върху творчеството на Теодор Траянов, поет от европейски мащаб, който все още очаква да получи полагащото му се признание в родината си. Основното ядро на сборника са научните доклади и съобщения, представени на Международната научна конференция по повод 120-годишнината от рождението на поета (19-20 април 2002 г., София), към които впоследствие допълнително са прибавени още няколко текста, в това число и подробна библиография на литературата за Траянов както у нас, така и в чужбина.

Настоящият сборник би могъл да се приеме като продължение на друг, издаден също от Института за литература, „Теодор Траянов. Нови изследвания“ (1987). Разбира се, някои акценти са променени, присъстват и редица съвсем нови моменти. Траянов се разглежда най-вече в европейски контекст и се изследва като европейски поет. Проучват се контактите му с европейските литератури и преди всичко с немскоезичната, под чието влияние до голяма степен той се формира и развива като творец. Попълват се някои празноти, свързани с биографията на поета, със специфичното му присъствие в националната ни поезия от времето на модернизма. Предлагат се оригинални гледни точки върху отделни страни на неговата поезика. Прави се опит за преоткриването на твореца, за изваждането му от клишетата и идеологемите.

Издаването на сборника стана възможно със съдействието на Министерството на културата на република България и на Посолството на Федерална република Германия у нас, за което им благодарим. Искрена благодарност за участието им в конференцията и за предоставените текстове за сборника изказваме и на нашите колеги-литературоведи от Германия и САЩ.

От съставителите

СТОЯН ИЛИЕВ

ЗАВРЪЩАНЕТО НА ТЕОДОР ТРАЯНОВ

Научната сесия, която провеждаме във връзка със 120-годишнината от рождението на Теодор Траянов, е втора по рода си. Преди 20 години неколцина „сърцати българи“ (ще използвам думите на Иван Радославов) с голям ентузиазъм и с не по-малка съпротива организирахме първата научна сесия в неговия роден град Пазарджик. Поводът беше добре избран – използвахме 100-годишнината от рождението му и трябваше да запълним едно от белите петна в историята на българската литература. Както тогава му беше редът, получихме разрешение от ЦК на БКП благодарение личната намеса на Александър Лилов. Но се оказа, че на по-особено мнение са корифеите на нашата литература – те направо отказаха да участват в сесията, защото считаха, че не си струва да си хаят времето за автора на „Тайната на Струма“, или просто не искаха да изневерят на своите методологически идеологеми и естетически принципи. Затова, както ще видим след малко, в тази първа научна сесия участваха предимно съвсем млади и неизвестни литератори, на които тепърва им предстоеше да си пробиват път в литературата. Не може да се каже, че и тогавашните управници на Пазарджик бяха особено гостоприемни към нас, мнозина от тях просто не знаеха, че на 30 януари 1882 г. в татарпазарджишката Гьол махала се е родил един велик поет. Но имаше и хора, които силно ни подкрепяха, и един от тях беше големият български преводач Стоян Бакърджиев. Той дори ни подслони в дома си. Много ни помагаше и Цветан Гиздов, който беше откупил голяма част от архива на поета. Това са само любопитни подробности; важното беше, че в резултат на научната сесия подготвихме сборник от нови изследвания за Теодор Траянов (1987), който и до ден днешен не е изгубил значението си. Понеже навремето този сборник остана почти незабелязан, сега ще се възползвам от случая да кажа няколко думи за него. За да се добие поясна представа за характера му, ще изброя неговите автори, по онова време аспиранти, а по новому „докторанти“, някои от които днес са мастити политици, други успяващи доценти, има и един нефалирал бизнесмен. На

първо място ще отбележа статията на Михаил Неделчев – „Траянов срещу предходните литературни митове и (в частност) срещу мита Яворов“, на Иван Младенов – „Поетиката на прехода“, на Александър Йорданов – „Естетическият смисъл на едно приятелство (Иван Радославов и Теодор Траянов)“, на Александър Панов – „Историческата логика в установяването на символистичната поезика („Слънчоглед“ от Теодор Траянов)“, на Владимир Янев – „Теодор Траянов и съвременността“, на Надежда Александрова – „Персоналистични идеи за личността у Теодор Траянов“, на Алберт Бенбасат – „Щастливата критическа съдба на поета“... Както се вижда от самото изреждане на имената и заглавията, става дума за един широк спектър от проблеми, които обхващат цялото творчество на поета. Другите поместени материали в сборника бяха предимно спомени или документи, свързани с неговия живот и творчество.

Това беше първото по-забележително и по-осезателно завръщане на Теодор Траянов в историята на българската литература след 9 септември 1944 г. Но трябва да бъдем справедливи и да отдадем дължимото на неколцина автори, които бяха подготвили почвата за това завръщане. Още през 1966 г. съратникът и приятелят на Теодор Траянов академик Людмил Стоянов подготви томче от негови избрани стихове и даде висока оценка на поетическото му дело. Иван Сестримски събра спомени за него, излезли в поредицата „Български писатели в спомените на съвременниците“ (1969), с което много улесни работата на бъдещите му изследователи. Под негова редакция през 1981 г. излезе в поредицата „Библиотека български писатели“ най-пълното представително издание, което познаваме досега. Особена заслуга има и приятелката и меценатката на Траянов Вера Балабанова, която под формата на анкета през 1980 г. издаде книга, съдържаща богат документален материал от бележки, разговори, интервюта, писма и спомени за поета. Несъмнено най-голяма роля за излизането на тази книга изигра Иван Сарандев, който я включи в поредицата анкети. През 1983 г. излезе и моята книга „Теодор Траянов – грядущ и непознат“.

Тук нямам възможност да се спирам на всички автори, които със своята научно-изследователска дейност допринесоха много за завръщането на Теодор Траянов в българската литература. От справката, която направих за случая, се оказва, че са публикувани десетки статии и спомени за поета. Но няма как да отмина особените заслуги на автори като Венко Марковски, Здравко Петров, Симеон Хаджикосев, Розалия Ликова, а в по-ново време на Добрин Добрев и Мирослав Дачев, които проявяват специален интерес към големия поет и са посветили не една страница на неговото творчество. Междувременно Видка Николова, която има много публикации за Траянов, издаде

книгата „Поет на духа и рицар на сабята. Теодор Траянов и генерал Нъждех“ (1993), Иван Младенов публикува книгата си „Теодор Траянов в развитието на българския символизъм“ (1997), Емилия Стайчева успешно защити научната степен „доктор на филологическите науки“ с труда си „Теодор Траянов и немскоезичната лирика“ (1999).

Към казаното дотук ще добавя, че през 1987 г. Българският изследователски институт в Австрия и Австрийският институт за Източна и Югоизточна Европа по предложение на историка Васил Гюзелев организира научна конференция, посветена на Гео Милев и Теодор Траянов, в която от наша страна участваха Атанас Натев, Боян Ничев, Емилия Стайчева, Леда Милева и моя милост. От австрийска и немска страна участваха видни слависти като Зоран Константинович, Рихард Г. Плашка, Гюнтер Витженц, Еви Фрай, Георг Майер, Клаус Щайнке, Лудгер Удолф, Анастасия Цандер, Иванка Траянова, от САЩ Хайнрих А. Щамлер, от Унгария Петер Юхас и др. Към тези автори ще добавя изследванията на Клаус Щайнке и Лудгер Удолф, посветени на Теодор Траянов.

Намерих за необходимо да предложа тази информация, за да подчертая, че през последните две десетилетия интересът към творчеството на Теодор Траянов непрекъснато расте, дори бих казал, че възникна една нова област в нашето литературознание, която ще нарека „траяноведение“. Основание за това ми дава втората научна конференция, в която се предлагат много интересни теми и проблеми, свързани с творчеството на поета.

Но когато проследяваме завръщането на Теодор Траянов в историята на българската литература, ние на първо място се натъкваме не само на динамиката на възприемането на неговата поезия, но и на смяната на преценките за нея в течение на почти един век. Амплитудата на това възприемане варира между „богоравен“ и „семковец“. Така или иначе личността и творчеството на Теодор Траянов се оказаха в съсредоточието на литературни борби, в центъра на полемични битки. Още приживе в книгата си „Теодор Траянов и неговия мир“ Моис Бенароя заявява: „...Трябва да се възгласи, високо да се възгласи, че в развитието на българския дух се вмести основен камък – безценен, цялостен и завършен по състав и по форма“. От своя страна, Иван Радославов, посветил голяма част от своята критическа дейност на Траянов, твърди, че след излизането на неговия сонет „Новия ден“ започва една нова епоха на „преоценка на ценностите“, непозната в историята на българската литература. Представителите на „Хиперионовата задруга“ са били в буквалния смисъл на думата влюбени в аристократичната осанка на поета, защото са долавяли чертите на една необикновена личност, която малцина разбират и която трябва да се опитат да си обяснят. Те на всяка стъпка му вдъхват самочувствието на „вожд“, на „маг“,

внушават му, че неговата непопулярност и недостъпност са жертва, която го приравнява с великите представители на „Пантеон“.

Но как да си обясним, че и в наши дни той продължава да бъде все така „грядущ и непознат“, както и през предишните десетилетия? Забраните и бариерите на тоталитарната система паднаха, но неговите стихове рядко се публикуват, и до ден днешен не е подготвено нито едно академично издание, на каквито се радват останалите български класици. Защо нито едно поколение не сне от него титула непопулярен и мъчен поет?

Вярвам, че предстоящата научна конференция ще се опита да даде отговор на този въпрос, а аз ще се възползвам от случая да изразя своето мнение. Известно е, че Теодор Траянов прекрочва прага на XX век на 18 години като студент по архитектура във Виена. Там той престоява повече от 20 години. Свързва живота си с Елена Петерс, създава семейство, раждат им се четири деца. През 1914 г. е назначен в българската легация във Виена, преминава различните степени на дипломатическата кариера и става първи секретар на легацията (до 20 декември 1920 г.). Този дългогодишен престой във Виена допринася не само за изграждането на неговото естетическо самосъзнание, но и за формирането му като гражданска личност. В „Светът от вчера“ Стефан Цвайг твърди, че да бъдеш студент по това време във Виена е една изключителна привилегия, „с която младите висшисти надхвърлят далеч всичките си връстници“. За един беден български студент като Теодор Траянов виенските кафенета се превръщат в истински „демократични клубове“, където срещу чаша кафе можел с часове да чете вестници, да слуша музика, да играе любимия шах и най-вече да влиза в непосредствен контакт с тогавашните величия. Тъкмо по това време се носела славата на Хуго фон Хофманстал, когото наричат „брат на Гьоте и Шилер“. Освен с него Траянов се запознава с Петер Алтенберг, с Артур Шницлер, с Рилке, с Херман Бар и др. Жадният за знания студент има възможност да чете в оригинал редица философи и моралисти като Фихте, Хегел, Хусерл, Хартман и особено нашумелите тогава Ницше и Шопенхауер.

За да можем да разберем феномена Теодор Траянов, ще отбележа още един факт, за който говори Стефан Цвайг. През споменатата епоха е нямало друг град в Европа, който до такава степен да съсредоточава в себе си културните завоевания на европейската цивилизация. След рухването на Хабсбургската империя, някога владяла света, единствено непокътната със стария си блясък остава столицата, превърнала се в истински музей на хилядолетната културна традиция. Тук се сливат всички потоци на европейската цивилизация: немци се свързват със славяни, с испанци, с французи, с унгарци, с фламандци, с българи. Контрастите се сливат в нещо своеобразно, в нещо

виенско, по-точно казано, в нещо европейско. Геният на този град на музиката се изразява в това, че пъстрото разнообразие се отлива в една духовна хармония, в която всеки гражданин е можел да намери своето място и да реализира себе си. Тъкмо този космополитен дух на Виена прониква дълбоко в личностното самосъзнание на Теодор Траянов и му дава основание един ден да определи своите творчески търсения като стремеж към постигането на „универсалния синтез“ на човешката личност. Траянов всмуква ритъма и музиката на този културно наплатен и чудно оркестриран град, затова никак не е случайно, че първата му работа, която придобива известност, е драматизацията на „Младият крал“ от Оскар Уайлд, композирана от Димитър Караджов. В един град на музиката като Виена това несъмнено е било голям успех за младите талантиливи българи. Към казаното ще добавя и малкоизвестния факт, че Теодор Траянов е бил приет в престижното дружество на писатели и журналисти „Конкордия“ и членувал в австрийската секция на Пен-клуба, което само по себе си е голямо признание.

Когато се завръща окончателно в България през 1926 г., той е в разцвета на силите си. Неговият виенски живот е не само свързан със създаването на първите му стихотворения, които излизат в „Летописи“ на Константин Величков, в списанията „Художник“ и „Наш живот“, в алманаха „Южни цветове“, но и с първите му стихосбирки „Регина мъртва“ (1909) и „Химни и балади“ (1912). Тук не става дума за прословутата „европеизация“ на българската литература, т.е. за приспособяването на нашето духовно развитие към европейските културни ценности, защото Теодор Траянов е бил истински европеец, който няма защо да се стреми да постига нещо, залегнало дълбоко в кръвта му. Не става дума и за обикновената смяна на една школа с друга, а за нещо много по-значително, което самият той определя като утвърждаване на едно „ново самочувствие“. Вече става дума за налагане на самоценността на творческата личност, на личността, взета като такава, неповторима със своите индивидуални предпочитания и със своето духовно съдържание. Траянов счита, че докато предишната епоха поставя ударението върху родовите човешки отношения, новите поети трябва да възвеличават „освободения човек“, както озаглавява една от книгите си. Затова поетите започват да преразглеждат собственото си творчество и това преразглеждане често пъти е мъчително, съпроводено с дълбоки душевни кризи, с драматични вътрешни конфликти, както е примерно при Яворов. Поетите започват да откриват в себе си нови духовни пластове и да вярват, че поезията е в състояние да отрази тайните и загадките на човешката личност.

Но веднага трябва да кажем, че дълбоката житейска и творческа драма, която преживява Траянов след завръщането си в България, има по-друг

характер от тази на Яворов. Неговата драма не е следствие от въпросната „европеизация“, а на „българизацията“, или по-точно казано – в неговата принудителна „балканизация“. След окончателното му връщане в България относително стабилният живот, който води във Виена, се заменя с чувството на несигурност и непрекъснато очакване на нови беди. На българска земя той вече не свива семейно гнездо, често е безработен и живее на границата на бедността, мести се от квартира в квартира и разчита на благоразположение-то и духовната щедрост на жени като Дора Дюстабанова и Вера Балабанова. Той се сблъсква със суровата балканска действителност много по-осезателно, отколкото през предишните години. Вече няма място за безпочвени поетически медитации, той трябва да се бори за оцеляване, да защитава чисто човешките си права за съществуване. Траянов, както и другите му събратя по перо, се оказва в съсредоточието на една кървава и неспокойна епоха и става непосредствен свидетел на големи превратности, както в живота на обикновените хора, така и в съдбата на българските писатели. Колкото и да се стреми да стои настрана от тези събития, в злочастните дни той пръв подписва протеста по повод безследно изчезналите Гео Милев, Христо Ясенев и Сергей Румянцев и гневно изразява възмущението си с думите: „Избиват не само мирни граждани, избиват и писатели!...“ Ние никога не можем да си го представим да участва в задкулисни интриги, да се бори за някаква лидерска кауза, да се включва в политически комбинации и всеки миг да е готов да пожертва убежденията си заради някаква материална изгода.

Впрочем Теодор Траянов е имал възможността да живее през последните години от живота си не така бедно и не в такава нищета. Известно е, че през 1941 г. на улица „Христо Белчев“ 2 отива представител на немска издателска къща и му предлага да издаде в Германия неговия „Пантеон“, но без стихотворението „Последният сън“, посветено на Хайне. С етиката на голям творец, който фанатично държи на създаденото от него, Траянов отказва да сключи подобна сделка. Затова за нас запазва своя ореол на човек, който е неспособен да прави компромиси със съвестта си и остава докрай верен на себе си. Всъщност Траянов споделя съдбата на своите „братовчеди“ от „Пантеон“, които са пример за нравствен героизъм, за доброволна саможертва в името на бъдещето. Всички представители на „Пантеон“ съзнават, че техният подвиг не винаги може да се оцени от съвременниците им и затова биват жестоко наказани заради своя идеализъм. Те са представени в исторически ореол, но са и жертви. Независимо от коя епоха са и към кой народ принадлежат, дали са немци или руснаци, англичани или французи, дали са българи или унгарци, те си приличат по това, че въстават против боговете, които са направили непоносим живота на хората тук, на земята. За Байрон, Хайне,

Хьолдерлин, Едгар По, за Бодлер и Яворов, за Некрасов, Ботев и Димчо Дебелянов изкуството се превръща в героично страдание, защото искат да помогнат на човечеството да излезе от света на робството, на мрака и нищетата. Най-същественият белег, който ги обединява, е тяхната трагична съдба, техният тежък кръст, който носят през епохите, символ на духовна извисеност, на божествената им същност и на моралното им величие. В края на краищата, както тяхното творчество, така и личността и поезията на Теодор Траянов се превръщат в жертвен подвиг. Затова, когато го погребват през един студен януарски ден през 1945 г., идват много малко хора. Над самотния му ковчег неговият приятел и съратник Иван Радославов произнася пророческите думи: „Неговото дело е голямо, изключително, монументално“. Настъпва епохата на тоталитаризма, която жестоко ще си отмъсти заради гордия дух на поета. Но всичко, което той е създал, идва да потвърди думите му: „Всеки трепет на сърцето не е загубен мъртъв знак“. Затова последните стихове на неговото послание „Към поета“ звучат като посмъртно завещание, адресирано към нас, все още живите:

*Прости и днес, о първенец обичан,
у всеки враг познай изгубен брат,
бъди със нас – едно и пак различен,
и чужд, и свой, грядущ и непознат!*